

CSAPÓ Csaba

Erdély csendőrsége az átmenet éveiben 1867–1881

A csendőrség, mint új alapokon szerveződő közbiztonsági testület Magyarországon 1849 júliusában kezdte meg működését. Az első években kialakuló szervezete, tevékenysége meghatározó az ezt követő csaknem egy évszázados történetében.

A magyarországi csendőrség történetében korszakhatárt jelentett az 1867. március 23-án Budán kiadott királyi rendelet, amely feloszlatta Magyarország területén a zsandárságot és a közbiztonsági szolgálatot a törvényhatóságokra bízta. Szakmai szempontból talán igen, politikailag azonban nem lehetett megkérdőjelezni a döntés helyességét. Az új magyar alkotmányban ugyanis a közbiztonság fenntartása nem szerepelt a közös ügyek között, tehát a Magyarországon működő csendőrség nem maradhatott osztrák parancsnokság alatt. A magyar kormány pedig érhetően nem vehette szolgálatába azokat a csendőröket, akik közel két évtizedig eszközei voltak Magyarország elnyomásának. Erdélyben és Horvátországban a csendőrség fennmaradt, az utóbbi ügyeibe azonban a magyar kormánynak 1876-ig nem volt beleszólása.

Az 1867-ben decentralizált, törvényhatóságok által működtetett közbiztonsági rendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A vármegyénként szervezett testületek nem egymást kiegészítve, hanem egymás mellett tevékenykedtek. A csendőrség feloszlásával ugyanakkor a megyék közbiztonságát felügyelő állomány jelentősen csökkent, a csendőröket nem sikerült megfelelő létszámban pótolni. Máramaros megye főispánjának 1867-ben kelt jelentése szerint, amíg korábban a megyében 40 cs. kir. csendőr és 30 megyei pandúr teljesített szolgálatot, ez a létszám 8 csendbiztosra és 30 gyalogos pandúrra csökkent. Az általa kért 18 fős létszámemeléssel ennek ellenére csak 12 főt engedélyeztek.¹

A közrend általános válsága már 1868-ban sürgős intézkedéseket tett szükségessé. Az egyik megoldási lehetőség az úgynevezett királyi biztosok kiküldése volt, akik között nyugdíjazott csendőrt is találunk. Somogy és Zala megyékben a közbiztonság helyreállítására például gr. FORGÁCH Mór korábbi csendőr ezredest nevezték ki teljhatalmú királyi biztosnak.² A biztosok területükön igénybe vehették a katonaság segítségét, így viszonylag gyorsan értek el eredményeket. Ezt a megoldást azonban csak ideiglenes jellegűnek tekintették, mert a katonák bevetése sokba került és távozásuk után a „betyárkodás” ismét jelentős méreteket öltött.³

A második lehetőség lehetett egy országos hatáskörű rendőrség megszervezése. A közbiztonsági szolgálat tekintetében az erdélyi csendőrség feloszlása mellett ez volt a parlamenti ellenzék egyik fő követelése. Még a megyei csendbiztosok 1870-ben tartott értekezlete is a pandúr-intézmény feloszlását és egy egységes rendőrség létrehozását vetette fel.⁴

A harmadik megoldás lehetett az országos hatáskörű csendőrség újjászervezése, amihez a korábbi negatív tapasztalatok alapján azonban még hosszabb időnek kellett eltelnie. Ennek ellenére a legsürgesebb feladatnak az erdélyi és a horvát-szlavón csendőrség helyzetének rendezését tartották.

Kettős alárendeltségben 1867–1876

1867-ben a két csendőrezred nevét megváltoztatták. Az erdélyi a „10. sz. országos csendőrparancsnokság”, a horvátországi a „8. sz. országos csendőrparancsnokság” elnevezést kapta. Alárendeltségük tekintetében is változás történt. Míg korábban egyedül a hadügyminiszternek tartoztak felelősséggel, 1867-től ez már csak a személyi és fegyelmi ügyekre korlátozódott, azonban ebben az esetben is azzal a megkötéssel, hogy a tisztek kinevezéséhez a magyar illetve a horvát kormány hozzájárulására is szükség volt. A közbiztonsági szolgálattal kapcsolatos minden döntés ettől az időponttól a magyar és a horvát kormányt illette. Ezen engedményektől eltekintve a két csendőrparancsnokság továbbra is a közös hadsereg szerves része maradt, amit az is bizonyít, hogy a szolgálati nyelv változatlanul a német. Az erdélyi és horvátországi csendőrség hadügyi vonatkozásait a bécsi központi csendőrfelügyelőség intézte, amelynek költségeihez a magyar kormány minden évben kb. 3000 Ft-os összeggel járult hozzá.⁵

A létszámviszonyok változása már a kezdetektől központi problémát jelentett és sok esetben veszélyeztette a szervezet hatékony működését. A legénység és a tisztikar érzekelve a csendőrség fennmaradása körüli bizonytalanságot, inkább kilépett vagy az ausztriai ezredekhez kérte át magát. A minisztertanács a közös hadügyminiszter segítségét kérte, hogy „a magyar ezredek ez évben elbocsátandó legénységéből megfelelő számú alkalmas egyéneket ismétli belépés (reengagierung) útján az erdélyi csendőrség számára ... felvegyen.”⁶ A kérés nem érte el a kívánt eredményt, mert az 1869. július 1-jei 1207 fős létszám két év alatt 637 főre csökkent.⁷

Az erdélyi csendőrséget a leghevesebb támadások a parlamentben, az évente megszavazott költségvetés vitája alkalmával érték. Bár a többség a kormány által előterjesztett összeget minden évben megszavazta, az ellenzék kül- és belpolitikai, illetve gazdasági érvekkel igyekezett kieroszakolni a felosztatását. Indokaik a következő pontokban foglalhatóak össze:

1. fenntartása törvényellenes, mert a közös ügyek között nem szerepel és akadályozza az erdélyi törvényhatóságok autonómiáját;
2. Magyarország és Erdély egysége a felosztatásig nem tekinthető végrehajtottnak;
3. egy idegen hatalom hadseregének kiegészítő része és ezen keresztül a közös hadügyminiszternek beleszólása van Magyarország belügyébe;
4. a szolgálati nyelv miatt a németesítés eszköze;
5. egy országos rendőrség felállítása sok magyarnak – és nem idegennek – jelentene munkalehetőséget;
6. az intézmény költséges;

Az ellenzéki felszólalásokból a későbbiek ismeretében TISZA Kálmán véleményét érdemes kiemelni, aki a felosztatás mellett a másik lehetőséget a magyar fennhatóság alá helyezésben látta. Véleménye szerint a belügyminiszter jelenleg nem vállalhatja a felelősséget egy olyan szervezet működéséért, amelynek nem csak ő parancsol.⁸

A bírálókat mellett azonban az ellenzéki és a kormánypárti képviselők is egyetértettek abban – egy-két szélsőséges véleményt leszámítva –, hogy a csendőrség, mint közbiztonsági szervezet feladatát Erdélyben kitűnően látja el. Ez volt a véleménye BRENNERBERG Mór osztálytanácsosnak, a belügyminisztérium közbiztonsági ügyosztálya ideiglenes vezetőjének is, aki a csendőrség 1871. évi tevékenységéről a következőket írta: „... Erdélyben – ahol a legtöbb egymásba ütköző elemek és érdekek léteznek, hol továbbá a szomszéd országokkal fenntartott élénk forgalom és közlekedés legtöbb egyenetlenségekre nyújt alkalmat –, a közbiztonság állapota, nem csekély részben éppen a csendőrség jó behatása folytán, aránylag a legjobbak.”⁹

1872 februárjában a horvát kormány képviselői felvetették, hogy az eddig a közös hadügyminiszter által kezelt ügyeket a honvédelmi minisztérium vegye át.¹⁰ Az elvi egyetértés ellenére a május 21-i minisztertanácson a magyar kormány az erdélyi csendőrség rendőrséggé történő átalakítása mellett döntött, ami az alig három hónappal korábbi megegyezéssel teljesen ellentétesnek tekinthető.¹¹

1873-ban a parlament pénzügyi bizottsága három megoldást javasolt a belügyminiszternek a kérdés megoldására:

1. a törvényhatóságok rendezéséről szóló törvény¹² Erdélyben történő végrehajtása;
2. a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló törvény néhány szakaszának Erdélyre vonatkozó módosítása;
3. országos rendőrségi törvényjavaslat beterjesztése.¹³

A képviselőház az indítványt elfogadta és kötelezte a minisztert, hogy az általa választott megoldást törvényjavaslat formájában a parlamentnek terjessze be. Ennek ellenére törvényi szabályozásra 1881-ig nem került sor.

1873-ban a belügyminisztériumi ügyosztályok beosztása megváltozott, a csendőrség a VII. (államrendőri és közbiztonsági) osztályhoz került. Az osztály vezetője JÉKELFALUSSY Lajos t. miniszteri tanácsos, a „b” alosztály (közbiztonsági ügyek) vezetője BRENNERBERG Mór lett.¹⁴ Ebben az évben egy jelzésértékű intézkedéssel a csendőrség költségvetését az állami „rendkívüli szükségletek” rovatból a „rendes” költségek közé tették át. Ezzel a képviselőház – bár az ellenzéki felszólalásokból nem ez derül ki – de facto elismerte a csendőrséget Erdélyben törvényesen működő szervezetnek.¹⁵

Az események menetében a döntő fordulat 1875 márciusában következett be, amikor a WENCKHEIM-kormányban TISZA Kálmán elfoglalta belügyminiszteri posztját. A március 9-i minisztertanácson azzal a határozott véleménnyel lépett fel, hogy az erdélyi csendőrséget nem szabad felosztatni, hanem mindent el kell követni annak érdekében, hogy a közös hadügyminisztérium fennhatósága alól a magyar kormány alá kerülhessen.¹⁶ A kormány támogatásának megszerzése után javaslatát a parlamenti balközép is zajos ünneplésben részesítette, annak ellenére, hogy korábban éppen ők követelték a lehangosabban a csendőrség felosztatását.¹⁷

A március 24-i koronatanács ülésen WENCKHEIM Béla miniszterelnök és TISZA Kálmán belügyminiszter együtt terjesztette be az erdélyi és a horvát-szlavón csendőrség teljes átvételének kérelmét. Ferenc József azonban az elhangzottakra nem is reagálva egyedül a rendkívül alacsony létszám kiegészítéséről volt hajlandó nyilatkozni. Felvetette, hogy az állományt nem abból a kontingensből kellene feltölteni, amelyet a honvédséghez soroztak be.¹⁸

Bár a magyar és a horvát kormány ekkor még nem ezt a problémát állította a tárgyalások középpontjába, ennek fontosságát nem lehetett kétségbe vonni. Ezt igazolja az a tény, hogy Horvátországban már a közös hadsereg újoncait vezényelték a csendőrséghez, mert az állomány feltöltéséhez nem találtak elég önkéntest. Hasonlóan alakult a helyzet Erdélyben is, ahol a létszám 1869–1876 között a $\frac{2}{3}$ -ára csökkent, bár a hadseregből történő kiegészítésre ekkor még nem került sor.

Az átvétel részleteinek tisztázása SZENDE Béla honvédelmi miniszter feladata volt. Két kérdéssel kapcsolatban alakult ki éles vita KOLLER hadügyminiszterrel. A csendőrségnél maradó tisztek számára a magyar kormány feltételként szabta a tökéletes magyar nyelvtudást, a távozó tisztek nyugdíj- és próbaidős illetményét, pedig a Hadügyminisztériumnak kellett volna fizetnie.¹⁹ A véleménykülönbségeket az 1875. augusztus 16-i koronatanácson sikerült tisztázni. Itt fogalmazódtak meg azok az alapelvek, amelyek – Ferenc József utasítása szerint – már nem a honvédségről szóló törvényen alapultak,²⁰ tehát nem magyar állampolgárságú és magyarul nem beszélő tisztek is maradhattak a csendőrségnél. Ekkor született döntés arról is, hogy a csendőr-parancsnokságokat nem olvasztják be a honvédségbe. A hadügyminiszter nem járult hozzá, hogy a közös hadsereghez vagy annak tartalékához tartozó személyek a honvédségben is aktív szolgálatot vállaljanak.²¹

A változtatásokat véglegesen az 1876. április 24-én kiadott honvédelmi miniszteri rendeletek szabályozták.²² A két parancsnokság elnevezése megváltozott: „magyar királyi erdélyi csendőrség parancsnoksága” és „magyar királyi horvát-szlavón csendőrség parancsnoksága” nevet kapták. A szolgálati nyelv Erdélyben a magyar, Horvátországban a horvát lett. A rendeletek szabályozták az állományviszonyokkal, bíróságokkal kapcsolatos ügyeket és a parancsnokságok honvédséghez való viszonyát. Katonai tekintetben a csendőrparancsnokságokat a honvéd dandár-, illetve kerületi parancsnokságoknak és a honvédség főparancsnokának rendelték alá. A legénység kiegészítésének eddigi formáit nem változtatták meg a sorhadkötelezettségük utolsó évének második felében tartósan szabadságoltak, a tartalékosok, az állandó póttartalékosok, a honvédség állományába tartozó és legalább nyolc heti kiépzésben részesült önkéntesek léphettek be a testülethez.

A csendőrséghez való belépéshez szükséges feltételek voltak: az alkalmasság a katonai szolgálatra, a jó magaviselet, a nőtlen vagy gyermektelen özvegyi állapot, az írni és olvasni tudás, valamint „annyi szellemi képesség”, hogy képes legyen csendőri szolgálatot teljesíteni.

A hadügyminiszter hozzájárult ahhoz is, hogy a csendőrségnél szolgáló sorhad- vagy honvéd-kötelezetteket véglegesen az illető csendőrparancsnokságok állományába helyezték át. Ez azért volt rendkívüli jelentőségű, mert egy 1875 augusztusi adat szerint az erdélyi csendőrségnél 411, a horvátországban 132 sorszolgálatképes egyén volt, akik az állomány kb. 50 illetve 25 %-át adták. Mozgósítás esetén ezek kiválása a csendőrség összeomlását jelenthette volna.

1876-ban a legénység szolgálati idejét – a próbaszolgálattal együtt – 3 évben határozták meg és kötelezővé tették a fizikai alkalmasságot bizonyító orvosi igazolást.²³ 1877. január 1-jétől a lelkeszeti ügyek és egyházi anyakönyvek vezetése a közös hadsereg lelkeszetétől az egyes esetekben illetékes különféle vallásfelekezeti lelképászorokhoz került át. Ekkor szabályozták a legénység nősülésének feltételeit is. A fennálló törvényekre hivatkozva megtiltották, hogy „keresztyén- és mózesvallású személyek” házasságot kössenek.²⁴

Az erdélyi csendőrség magyar fennhatóság alá rendelése és átalakítása ezzel befejezettnek tekinthető, a horvát-szlavón csendőrség átvételét azonban korántsem sikerült ilyen megnyugtató módon rendezni. A vitával kapcsolatosan két kérdést érdemes kiemelni. 1876. május 6-án a honvédelmi miniszter értesítette a honvéd főparancsnokságot, hogy KOPPITSCH Ottó ezredes, a horvát-szlavón csendőrség parancsnoka az alárendeltség megváltozása miatt szolgálatát tovább nem vállalja és a parancsnokságot május 1-jétől ideiglenesen helyettesének adta át.²⁵ Bár az ezredes az indokot később megváltoztatta – nyugdíjazási kérelmében és a horvát nyelv meg nem értésére hivatkozott –, a tiltakozás ezen formája figyelemre méltó, ugyanis a horvát-szlavón csendőrség parancsnokaként az egyik résztvevője volt az átvételről folyó tárgyalásoknak.²⁶

A második esetben egy illetékességi vita vezetett a horvátországi csendőrség kérdésének minisztertanácsai megvitatásához, ahol a bán nem értett egyet azzal, hogy: a honvéd dandár- és kerületi parancsnokok, továbbá a honvédség főparancsnoka megvizsgálhatják a horvát-szlavón csendőrség szolgálati könyveit és menetkimutatásait, a honvédelmi miniszter tiszteket oszthat be próbaszolgálatra a horvát-szlavón csendőrségbe, változtatás történt a horvát-szlavón csendőrség ruházatán és nevében a „magyar” jelző is szerepel.²⁷

Az alárendeltség –és ezen keresztül a nemzeti kérdés-felvetése a magyar politikusok részéről éppen olyan merev elutasításban részesült, mint amikor korszakunkban több alkalommal éppen ők próbálták felvetni Ferenc József előtt egy önálló magyar hadsereg megteremtésének gondolatát.

A politikai folyamatok tárgyalásának lezárásaként érdemes felvetnünk néhány olyan gondolatot, amelyek talán sikeresen hozzájárulhatnak a kérdés nagypolitikai összefüggéseinek tisztázásához. Az 1867-es kiegyezés Ausztria és Magyarország kompromisszumos megállapodása volt, amelyben magyar részről az egyik fő feltételnek az 1848-ban elfogadott unio maradéktalan visszaállítását tekintették. Bár a részletes szabályozás csak 1868-ban készült el,²⁸ az ANDRÁSSY-kormány már 1867. március 8-án felhatalmazást kapott a parlamenttől, hogy Erdély ügyeit teljhatalommal intézze.²⁹ A beolvasztást a kormány több lépcsőben hajtotta végre, mert az új berendezkedés nehézségeit nem akarták az esetleges nemzetiségi ellentétekkel tovább fokozni. Ebbe a folyamatba illeszthető be az erdélyi csendőrség kérdése.

Az alárendeltség megváltozásának késleltetésében azonban a belpolitikai mellett külpolitikai indokok is közrejátszottak. Erdély földrajzi fekvésénél fogva kulcspozíciót biztosíthatott az Osztrák-Magyar Monarchiának egy orosz-román-szerb-török összeütközés esetén. Ha egyes magyarországi vezető körökben élhetett is némi illúzió, hogy az unió törvényes rendezése automatikusan magával hozza a csendőrség helyzetének megváltozását, utólag keserves csalódás érhetette őket. Ferenc József ugyanis tisztában volt azzal, hogy egy esetleges háború sikeres megvívásának alapvető feltétele a belső viszonyok rendezettsége. A Magyarországon is kudarcot vallott pandúr-rendszerrel pedig ez Erdélyben nem volt biztosítható. Így komoly tárgyalásokra és az átvételre csak akkor kerülhetett sor, amikor a magyar kormány nyilvánvalóvá tette, hogy nem célja többé az erdélyi csendőrség feloszlata.

A horvát-szlavón csendőrség Magyarországhoz kerülését az illetékes horvát szervek kezdeményezték.³⁰ Kimondva-kimondatlanul kötetlenebb alárendeltséget, nagyobb intézkedési szabadságot reméltek a magyar honvédelmi minisztertől, mint amilyennel korábban rendelkeztek. Céljukat azonban nem érhették el. A magyar vezetés kihasználta a kínálkozó lehetőséget, hogy legalább részben ellenőrizhesse a rend fenntartását Horvátországban. Az elkeseredés horvát részről olyan nagy volt, hogy a bán az 1876. október 20-i koronatanácson még azt a kijelentést is megkockáztatta, hogy jobb lett volna, ha a korábbi helyzet fennmarad.

Magyar fennhatóság alatt

Az alárendeltség megváltozásával szinte egyidőben változás történt az erdélyi csendőrparancsnokság vezetésében. SCHATZ Lajos őrnagy helyére – akit a Honvédelmi Minisztérium I. ügyosztályába, mint a csendőrségi ügyek előadóját helyezték át – TÖRÖK Ferenc őrnagyot, a belső-szolnoki 32. honvéd zászlóalj parancsnokát nevezték ki.³¹

Az új vezető azonnal ellenőrző körútra indult, hogy az alárendelt szárnyak állapotáról személyesen is meggyőződhesen. Tapasztalatai rendkívül kedvezőtlenek voltak és erről egy úgynevezett „szemleészrevétel”-ben számolt be, amelyet minden őrsnek elküldtek. Az irat érdekessége, hogy magyar és német nyelven nyomtatták, mert a legénység jelentős része nem magyar anyanyelvű volt.

A jelentés szerint az állomány elhanyagolta a kötelezően előírt orvosi vizsgálatot, a felszerelés sok helyen ápolatlan és a szabályzatoknak nem megfelelő. A fegyverzet néhol használhatatlan, a kiképzésnél a hangsúlyt nem a gyakorlati életre való felkészítésre, hanem a szabályzatok szó szerinti ismeretére helyezik. A legénység a katonai előjárók nevét, Erdély politikai viszonyait csak a legkritikább esetben ismerte. Szigorúan megtiltotta a kártyázást, az italmérő helyiségek látogatását, az „erkölcstelen nősemélyekkel való társalkodás”-t.³²

A legénység kiegészítési viszonyai 1876–1881 között a korábbiakhoz hasonlóan rendkívül kedvezőtlenek voltak, ezért 1877-től a felvételnél eltekintettek a szolgálatban egyébként nélkülözhetetlen második nyelv ismeretétől.³³ Erdélyben a korábbi gyakorlattól eltérően már nem biztosítottak kíséretet a tagosítási munkálatokat végző mérnököknek, amihez a létszámhiány mellett a rendkívül megnőtt szolgálatok száma is hozzájárult.³⁴ Egy államtitkári jelentés szerint rendszeressé vált a katonai karhatalom – 1879 augusztusában 190 fő – igénybevétele, ami a rendkívül megterhelt legénységet ugyan nem pótolta, de segédletként felhasználható volt.³⁵ Hónapokig előfordult, hogy senki nem jelentkezett csendőrségi szolgálatra és adott esetben akkor is csak hamis orvosi papírokkal.³⁶

Az 1876–1881 közötti évek az erdélyi csendőrség lassú újjáépítésével teltek. Bár ennek részleteiről nagyon kevés használható forrás maradt fenn, a csendőrség 1882–1884 közötti országos kiépítése igazolta a munka szakszerűségét. Ekkor ugyanis az erdélyi csendőrparancsnokság vezetésével, tiszti és legénységi állományára építve, annak szabályzatait és gyakorlati működését átvéve és folytatva valósult meg az 5 új csendőrparancsnokság megalapítása.

Jegyzetek:

¹ MOL BM K-150 12. cs. 1867. II. 3. 5021. a. sz.

² MOL BM K-148 13. cs. 1868. IV/F. 2385. elm. sz.

- ³ CSAPÓ
- ⁴ MOL BM K-150 84. cs. 1870. III. 11. 6690. asz.
- ⁵ MOL BM K-150 124. cs. 1871. III. 11. 409. asz. ; MOL BM K-150 246. cs. 1873. III. 11. 13001. asz.
- ⁶ MOL K-27 1869. április 15.
- ⁷ Loc. cit. ; MOL BM K-150 124. cs. 1871. III. 11. 187. asz.
- ⁸ KN 1869-1872. V. 345. p.
- ⁹ MOL BM K-148 30. cs. 1873. III/M. I.108.
- ¹⁰ MOL BM K-150 335. cs. 1874. III.11. 39 664. asz.
- ¹¹ MOL K-27 1872. május 21.
- ¹² 1870/XLII. tc. a törvényhatóságok rendezéséről.
- ¹³ KN 1872-1875.IV. 157. p.
- ¹⁴ MOL BM K-148 30. cs.1873.III/N.I.1204/el. sz.
- ¹⁵ KN 1872-1875.IV.175. p.
- ¹⁶ MOL K-27 1875. március 9.
- ¹⁷ KN 1872-1875 XIV-XV. 207. p.
- ¹⁸ MOL K-27 1875. március 24.
- ¹⁹ HL a honvédelmi miniszter legfelsőbb előterjesztései 1875. 2776/HM.eln. sz.
- ²⁰ 1868/XLI. tc.
- ²¹ MOL K-27 1875. augusztus 16.
- ²² Rendeleti közlöny az m. kir. Honvédség számára, III. évf. (1876) 12. sz. 1552/1876. HM. r. ; Rendeleti közlöny az m. kir. Honvédség számára, III. évf. (1876) 12. sz. 1553/1876. HM. r.
- ²³ Rendeleti közlöny az m. kir. Honvédség számára, III. évf. (1876) 17. sz. 2935/1876. HM. r.
- ²⁴ Rendeleti közlöny az m. kir. Honvédség számára , III. évf. (1876) 19. sz. 3233/1876. HM. r.
- ²⁵ HL honvéd főparancsnokság 1876.926/el. sz.
- ²⁶ HL I.41.1875.4343/HM. eln. sz.
- ²⁷ MOL K-271876 október 18.
- ²⁸ 1868/XIII. tc.
- ²⁹ SZÁSZ
- ³⁰ MOL K-27 1876. október 20.
- ³¹ HL I.41. 1876.2577/HM. eln. sz.
- ³² Az első csendőrségi szemle-észrevétel
- ³³ HL I.75.1877.865/f. p. sz.
- ³⁴ MOL BM K-150 869. cs.1878.III.11.28 116. asz.
- ³⁵ HL I.75.1879.1685/el. sz.
- ³⁶ HL I.75. 1877.50/el. sz. ; MOL BM k-150 814. cs. 1880.III.11. 32 235. asz.

Jegyzetekben alkalmazott rövidítések:

MONOGRÁFIÁK és KISMONOGRÁFIÁK

- CSAPÓ — CSAPÓ Csaba: *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság. A betyárvilág felszámolása.* Pécs, 2007, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány /Pannónia Könyvek./
- SZÁSZ — SZÁSZ Zoltán (szerk.): *Erdély története.* Budapest, 1986³, Akadémiai Kiadó. III. köt. *1830-tól napjainkig.* 1624. p.

TANULMÁNYOK

- Az első csendőrségi szemle-észrevétel — Az első csendőrségi szemle-észrevétel. *Csendőrségi Lapok*, XXIII. évf. (1933) 4. sz. 118–124. p.

JOGSZABÁLYOK

- 1868/XIII. tc. — 1868/XIII. tc. Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályo-zásáról.
- 1868/XLI. tc. — 1868/XLI. tc. a honvédségről.
- 1552/1876. HM. r. — 1552/1876. HM. r. a 8. és 10. csendőrségi parancsnokságoknak átvétele és az ezekre vonatkozó határozványok iránt.
- 1553/1876. HM. r. — 1553/1876. HM. r. a m. kir. erdélyi és a horvát-szlavón csendőrséget illető szabályok iránt.
- 2935/1876. HM. r. — 2935/1876. HM. r. a csendőrséghez felveendő egyéneket illetőleg követendő eljárás.
- 3233/1876. HM. r. — 3233/1876. HM. r. a m. kir. csendőrség állományának közzé tétele.

LEVÉL-, IRAT- ÉS DOKUMENTUMTÁRI GYŰJTEMÉNYEK

- HL — Hadtörténelmi Levéltár
- KN — Magyar Országgyűlés képviselőházi naplója
- MOL BM K-150 — Magyar Országos Levéltár Belügyminisztérium Általános iratok.
- MOL BM K-148 — Magyar Országos Levéltár Belügyminisztérium Elnöki iratok.
- MOL K-27 — Magyar Országos Levéltár Minisztertanácsi iratok.